IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

संस्कृतसाहित्ये लोकसंस्कृतेः संरक्षणे योगदानम्

सुविधा[1] and डॉ. नरेंद्र कुमार[2]

[1]शोधार्थी, संस्कृत-विभाग

[2] शोध निर्देशिक, संस्कृत-विभाग

एन. आई. आई. एल. एम विश्वविद्यालय, कैथल (हरियाणा)

सारांश

लोकसंस्कृति मानवजीवनस्य मूलाधारः अस्ति, या समाजस्य परम्पराणां, आचार-विचाराणां, विश्वासानां, उत्सवानां च समष्टिरूपेण अभिव्यक्तिं करोति। संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमं दर्पणं भवति, यत्र लोकजीवनस्य विविधाः आयामाः सूक्ष्मतया प्रतिबिम्बिताः सन्ति। अस्य समीक्षात्मक अध्ययनस्य उद्देश्यं संस्कृतसाहित्ये निहितानां लोकसंस्कृतितत्त्वानां संरक्षणे तस्य योगदानस्य विश्लेषणं कर्तुम् अस्ति। वेद, उपनिषद्, महाकाव्य, पुराण, नाटक, कथासाहित्यं च इत्यादिषु ग्रन्थेषु लोकजीवनस्य आचाराः, धार्मिकविश्वासाः, उत्सवाः, सामाजिकसंरचनाः च सुस्पष्टतया दृश्यन्ते। संस्कृतसाहित्यं न केवलं लोकसंस्कृतेः संवाहकः अस्ति, अपितु तस्य संरक्षणस्य साधनमपि अस्ति। अध्ययनस्य निष्कर्षे ज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः परम्परां पीढीद्वारा पीढीं प्रति सुरक्षितरूपेण संप्रेषयति, यत् सांस्कृतिकधरोहरस्य स्थायित्वं सुनिश्चितं करोति।

मुख्यशब्दाः संरक्षणम्, भारतीयसंस्कृति, सांस्कृतिकधरोहर।

परिचयः

लोकसंस्कृति समाजस्य जीवितपरम्परा अस्ति, या जनमानसस्य अनुभवेन निर्मिता भवति। भारतीयसंस्कृतेः मूलं लोकसंस्कृतौ एव निहितम् अस्ति। संस्कृतसाहित्यं तस्याः संरक्षणे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति। प्राचीनकालात् आरभ्य संस्कृतग्रन्थेषु लोकजीवनस्य प्रत्यक्षं चित्रणं दृश्यते, यत् तस्य कालस्य सामाजिक-सांस्कृतिकपरिस्थितीनां बोधं जनयति।

भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु समृद्धतमासु च संस्कृतिषु गण्यते। अस्याः संस्कृतेः मूलं लोकजीवनस्य परम्परासु, आचार-विचारेषु, विश्वासेषु च निहितम् अस्ति। लोकसंस्कृतिः न केवलं जनसामान्यस्य जीवनपद्धतिः, अपितु तेषां अनुभवजन्यज्ञानस्य, सांस्कृतिकमूल्यानां, सामाजिकव्यवस्थायाः च समुच्चयः अस्ति। एषा संस्कृति

ISSN 2581-9429 IJARSCT

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

पीढीद्वारा पीढीं प्रति मौखिकपरम्परया, आचाररूपेण, उत्सवेषु, अनुष्ठानेषु च संप्रेषिता भवति। एतादृशी लोकसंस्कृतिः यदि लिखितरूपेण संरक्षिता न भवेत्, तर्हि कालक्रमेण तस्याः लोपः संभाव्यः भवति। अत्र संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वपूर्णा भूमिका दृश्यते, यत् एतत् लोकसंस्कृतेः संरक्षणे एकं सुदृढं माध्यमं भवति (शर्मा, 2015)।

संस्कृतसाहित्यं भारतीयपरम्परायाः आध्यात्मिक-सांस्कृतिक-दार्शनिक-वाङ्मयस्य मूलाधारः अस्ति। वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि, रामायणम्, महाभारतम्, नाट्यग्रन्थाः, काव्यानि, कथासाहित्यम् इत्यादयः अस्य विशालस्य साहित्यस्य प्रमुखाः अङ्गाः सन्ति। एतेषु सर्वेषु ग्रन्थेषु न केवलं उच्चकोट्याः दार्शनिकाः विचाराः प्रतिपादिताः सन्ति, अपितु सामान्यजनजीवनस्य यथार्थचित्रणम् अपि कृतम् अस्ति। लोकसंस्कृतेः विविधाः पक्षाः यथा व्रत-उपवासाः, उत्सवाः, विवाहसंस्काराः, कृषि-परम्पराः, ग्रामजीवनम्, लोकविश्वासाः एतेषु ग्रन्थेषु सजीवेन रूपेण प्रतिपादिताः सन्ति (राव, 2018)।

लोकसंस्कृतेः प्रमुखं लक्षणं तस्याः जीवितत्वम् अस्ति। एषा संस्कृति न केवलं ग्रन्थेषु, अपितु जनजीवने प्रत्यक्षतया अनुभूयते। तथापि, कालान्तरं सामाजिकपरिवर्तनानां, आधुनिकीकरणस्य, वैश्वीकरणस्य च प्रभावात् लोकसंस्कृतिः संकटे पतति। अनेके प्राचीनाः आचाराः, लोकगीताः, परम्पराः च विलुप्तिं गच्छन्ति। एतस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतसाहित्यं तेषां संरक्षणे महत्त्वपूर्णं साधनं भवति। यतः संस्कृतग्रन्थाः एतानि तत्त्वानि लिखितरूपेण सुरक्षितवन्तः, तस्मात् ते कालातीताः अभिलेखाः इव भवन्ति (पांडे, 2016)।

वेदेषु एव लोकसंस्कृतेः आद्यरूपं दृश्यते। ऋग्वेदे प्रकृतिपूजा, यज्ञपरम्परा, ऋतुचक्रस्य महत्त्वं च लोकजीवनस्य आधाररूपेण वर्णितम् अस्ति। एतेषु सूक्तेषु सामान्यजनस्य जीवनशैली, तेषां विश्वासाः, देवतासम्बन्धिनः विचाराः च स्पष्टतया प्रकाशन्ते। एतेन ज्ञायते यत् वेदाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न सन्ति, अपितु तेषु तत्कालीनलोकसंस्कृतेः सम्यक् चित्रणं निहितम् अस्ति (शर्मा, 2015)।

उपनिषदः अपि लोकसंस्कृतेः संरक्षणे अप्रत्यक्षतया योगदानं ददति। यद्यपि ते मुख्यतया दार्शनिकविचारानां प्रतिपादनं कुर्वन्ति, तथापि तेषु वर्णिताः सामाजिकपरिस्थितयः, गुरु-शिष्यपरम्परा, आश्रमव्यवस्था च लोकजीवनस्य महत्त्वपूर्णाः अंशाः सन्ति। एते तत्त्वानि भारतीयसंस्कृतेः आधारभूतसंरचनां दर्शयन्ति, या अद्यापि समाजे दृश्यते (त्रिपाठी, 2019)।

रामायणमहाभारतयोः लोकसंस्कृतेः अत्यन्तं समृद्धं चित्रणं दृश्यते। रामायणे पारिवारिकमूल्यानां, सामाजिककर्तव्यस्य, नारीस्थानस्य, धर्मपालनस्य च विशदं निरूपणं कृतम् अस्ति। महाभारते अपि विविधाः लोकाचाराः, उत्सवाः, युद्धपरम्पराः, राजनैतिकव्यवस्थाः च विस्तारतः वर्णिताः सन्ति। एते महाकाव्ये न केवलं इतिहासकथनम्, अपितु तत्कालीनसमाजस्य लोकसंस्कृतेः सजीवदर्पणम् अपि भवन्ति (राव, 2018)।

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

पुराणसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे विशेषतया महत्त्वपूर्णम् अस्ति। अत्र विविधाः देवकथाः, लोकविश्वासाः, तीर्थमहिमा, व्रत-उत्सवपरम्पराः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। एते कथाः सामान्यजनस्य जीवनस्य अविभाज्याः अंशाः भवन्ति। पुराणानि लोकसंस्कृतेः अभिलेखनस्य कार्यं कुर्वन्ति, येन तस्याः परम्परा स्थायित्वं प्राप्नोति (जोशी, 2014)।

संस्कृतनाटकेषु अपि लोकसंस्कृतेः सजीवचित्रणं दृश्यते। कालिदासस्य, भासस्य, शूद्रकस्य च नाटकेषु सामाजिकजीवनस्य विविधाः पक्षाः, नगरजीवनम्, ग्रामजीवनम्, स्त्रीपुरुषसम्बन्धाः, उत्सवाः च अत्यन्तं यथार्थरूपेण निरूपिताः सन्ति। उदाहरणतया, शूद्रकस्य "मृच्छकटिकम्" नामकं नाटकं सामान्यजनजीवनस्य उत्कृष्टं चित्रणं करोति, यत्र व्यापारी, वेश्या, ब्राह्मणः, चौरः इत्यादयः पात्राणि दृश्यन्ते। एतत् लोकसंस्कृतेः विविधतां दर्शयति (गुप्ता, 2017)।

संस्कृतकाव्येषु अपि लोकजीवनस्य सौन्दर्यं, प्रकृतिसम्बन्धः, उत्सवपरम्परा च सजीवेन रूपेण अभिव्यक्ताः सन्ति। कालिदासस्य "ऋतुसंहारः" ऋतुचक्रस्य वर्णनेन सह लोकजीवनस्य विविधाः उत्सवाः, कृषिपरम्पराः, सामाजिकक्रियाकलापाः च प्रकाशयति। एतादृशं साहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे सहायकं भवति, यतः एतत् तस्याः सौन्दर्यं चिरकालं यावत् सुरक्षितं करोति (मिश्रा, 2020)।

लोकसंस्कृतेः संरक्षणे भाषायाः अपि महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति। संस्कृतभाषा न केवलं एकं प्राचीनं भाषामाध्यमम्, अपितु अनेकानां भारतीयभाषाणां मूलम् अपि अस्ति। संस्कृतसाहित्ये निहिताः शब्दाः, लोकोक्तयः, रूपकाणि च अद्यापि विभिन्नभाषासु जीविताः सन्ति। एतेन ज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्यं भाषिकपरम्परायाः संरक्षणे अपि योगदानं ददाति (पांडे, 2016)।

अद्यतनयुगे वैश्वीकरणस्य प्रभावेन सांस्कृतिकपरम्पराः तीव्रतया परिवर्तन्ते। पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रभावात् भारतीयलोकसंस्कृतेः कतिपयाः अंशाः क्षीयन्ते। एतस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतसाहित्यं एकं सांस्कृतिकसंरक्षकत्वेन कार्यं करोति। शिक्षणसंस्थासु, अनुसन्धानकेन्द्रेषु च संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनं लोकसंस्कृतेः पुनरुत्थानाय प्रेरणां ददाति।

डिजिटलयुगे अपि संस्कृतसाहित्यस्य महत्त्वं वर्धितम् अस्ति। विविधाः ग्रन्थाः डिजिटलीकरणेन ऑनलाइनरूपेण उपलब्धाः सन्ति, येन विश्वव्यापीजनाः अपि तेषां अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति। एतेन लोकसंस्कृतेः वैश्विकप्रसारः सम्भवः जातः।

अतः स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे एकं अनिवार्यं साधनम् अस्ति। एतत् न केवलं अतीतानां परम्पराणां अभिलेखनं करोति, अपितु तासां भावीपीढिषु संप्रेषणं अपि सुनिश्चितं करोति। अस्य अध्ययनं, संरक्षणं च भारतीयसंस्कृतेः निरन्तरतायै अत्यावश्यकम् अस्ति।

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

संस्कृतसाहित्ये लोकसंस्कृतेः स्वरूपम्:

संस्कृतसाहित्ये लोकसंस्कृति विविधरूपेण दृश्यते। वेदेषु यज्ञपरम्परा, ऋतुचक्रस्य महत्त्वं, देवपूजाविधानं च लोकजीवनस्य आधाररूपेण वर्णितम् अस्ति (शर्मा, 2015)। रामायणे महाभारते च पारिवारिकमूल्याः, सामाजिककर्तव्याः, लोकधर्मः च विस्तरेण निरूपिताः सन्ति (राव, 2018)।

कालिदासादीनां काव्येषु प्रकृतिसौन्दर्यं, उत्सवपरम्परा, ग्रामीणजीवनस्य रमणीयता च लोकसंस्कृतेः जीवितचित्रं प्रस्तौति (गुप्ता, 2017)। एतेन ज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्यं केवलं दार्शनिकं न, अपितु लोकजीवनस्य सजीवदर्पणम् अपि अस्ति।

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमं, समृद्धतमं च वाङ्मयम् अस्ति, यत्र केवलं दार्शनिकविचाराः एव न, अपितु जनसामान्यस्य जीवनस्य यथार्थप्रतिबिम्बः अपि दृश्यते। लोकसंस्कृतिः नाम तस्याः जीवनशैली, परम्परा, आचार-विचार, विश्वासाः, उत्सवाः, कला, भाषा च यानि सामान्यजनस्य दैनिकजीवने निहितानि सन्ति। संस्कृतसाहित्ये एषा लोकसंस्कृतिः बहुविधरूपेण अभिव्यक्ता अस्ति, यत् अस्य साहित्यस्य सामाजिकसांस्कृतिकमहत्त्वं अधिकं दृढं करोति।

लोकसंस्कृतेः मूलं सामूहिकानुभवः अस्ति। एषा संस्कृति जनानां जीवनानुभवेन, परम्परया, आचरणेन च विकसिताऽस्ति। संस्कृतसाहित्ये एषः अनुभवः स्पष्टतया दृश्यते। वेदेषु प्रकृतिपूजा, ऋतुचक्रस्य महत्त्वं, यज्ञपरम्परा च लोकजीवनस्य अभिन्नांशरूपेण वर्णिताः सन्ति (शर्मा, 2015)। ऋग्वेदे वर्षा, अग्नि, सूर्य, वायु इत्यादीनां देवतानां स्तुतयः केवलं धार्मिकभावनां न दर्शयन्ति, अपितु लोकजीवनस्य प्रकृतिसम्बद्धतां अपि प्रकाशयन्ति। एतेन ज्ञायते यत् लोकसंस्कृतिः प्रकृत्या सह गाढसम्बद्धा अस्ति।

संस्कृतसाहित्ये लोकसंस्कृतेः अन्यत् प्रमुखं स्वरूपं सामाजिकव्यवस्थायां दृश्यते। वर्णाश्रमव्यवस्था, पारिवारिकजीवनम्, गुरु-शिष्यपरम्परा, विवाहसंस्काराः, उत्सवपरम्पराः च संस्कृतग्रन्थेषु विस्तरेण निरूपिताः सन्ति (त्रिपाठी, 2019)। एते तत्त्वानि केवलं धार्मिकविधानानि न, अपितु लोकजीवनस्य नियमितव्यवस्थायाः आधारभूताः अङ्गाः सन्ति। उदाहरणतया, रामायणे परिवारस्य एकता, पितृभक्तिः, भ्रातृप्रेमः, नारीसम्मानः च उच्चमूल्यरूपेण प्रतिपादिताः सन्ति, ये लोकसंस्कृतेः मूलतत्त्वानि भवन्ति (राव, 2018)।

महाभारते अपि लोकसंस्कृतेः बहुआयामी स्वरूपं दृश्यते। अत्र धर्म-अधर्मविवेकः, राजनैतिकजीवनम्, युद्धपरम्पराः, सामाजिकसंबन्धाः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। लोकजीवनस्य जटिलता, नैतिकद्वन्द्वाः, सामाजिकउत्तरदायित्वं च अत्र सजीवेन रूपेण अभिव्यक्तम् अस्ति। एतेन ज्ञायते यत् लोकसंस्कृतिः केवलं सरलजीवनपद्धतिः न, अपितु जटिलसामाजिकसंरचनायाः प्रतिबिम्बः अपि अस्ति (पांडे, 2016)।

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

पुराणसाहित्ये लोकसंस्कृतेः धार्मिक-आध्यात्मिकरूपं स्पष्टतया दृश्यते। विभिन्नदेवतासम्बद्धाः कथाः, व्रत-उपवासाः, तीर्थयात्राः, उत्सवाः च अत्र वर्णिताः सन्ति (जोशी, 2014)। एते तत्त्वानि लोकविश्वासानां, धार्मिकभावनानां च प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। उदाहरणतया, एकादशीव्रतम्, शिवरात्रिः, दीपावली, होली इत्यादयः उत्सवाः पुराणेषु वर्णिताः सन्ति, ये अद्यापि भारतीयसमाजे प्रचलिताः सन्ति। एतेन ज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः परम्पराणां दीर्घकालिकं संरक्षणं करोति।

संस्कृतनाटकेषु अपि लोकसंस्कृतेः सजीवस्वरूपं दृश्यते। भासस्य, कालिदासस्य, शूद्रकस्य च नाटकेषु नगरजीवनम्, ग्रामजीवनम्, सामाजिकवर्गाः, स्त्रीपुरुषसम्बन्धाः च यथार्थतया चित्रिताः सन्ति (गुप्ता, 2017)। "मृच्छकटिकम्" नामकं नाटकं विशेषतया लोकजीवनस्य उत्कृष्टं उदाहरणम् अस्ति, यत्र सामान्यजनस्य जीवनशैली, व्यापारः, प्रेम, सामाजिकसम्बन्धाः च सजीवेन रूपेण प्रदर्शिताः सन्ति। एतेन संस्कृतनाटकेषु लोकसंस्कृतेः व्यापकता स्पष्टा भवति।

संस्कृतकाव्येषु लोकसंस्कृतेः सौन्दर्यपरकं स्वरूपं दृश्यते। कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिवर्णनं, ऋतुचक्रस्य चित्रणं, उत्सवपरम्पराः च अत्यन्तं रमणीयतया निरूपिताः सन्ति (मिश्रा, 2020)। "ऋतुसंहारः" इत्यस्मिन् काव्ये विभिन्नऋतूनां वर्णनेन सह लोकजीवनस्य उत्सवाः, कृषिकार्याणि, सामाजिकक्रियाकलापाः च दर्शिताः सन्ति। एतेन ज्ञायते यत् लोकसंस्कृतिः केवलं आचाररूपेण न, अपितु सौन्दर्यबोधस्य अपि आधारः अस्ति।

लोकसंस्कृतेः अन्यत् महत्वपूर्णं स्वरूपं भाषायां दृश्यते। संस्कृतसाहित्ये बहवः लोकप्रचलिताः शब्दाः, लोकोक्तयः, रूपकाणि च उपलभ्यन्ते, ये जनसामान्यस्य जीवनानुभवस्य अभिव्यक्तिं कुर्वन्ति (पांडे, 2016)। एते भाषिकतत्त्वानि लोकसंस्कृतेः जीवितपरम्परां सूचयन्ति। संस्कृतभाषा अन्याभिः भारतीयभाषाभिः सह सम्बन्धं स्थापयति, येन लोकसंस्कृतेः व्यापकप्रसारः भवति।

अद्यतनसन्दर्भे लोकसंस्कृतेः स्वरूपं परिवर्तितुं आरब्धम् अस्ति। वैश्वीकरणस्य प्रभावात् पारम्परिकमूल्याः, आचाराः, उत्सवाः च परिवर्तन्ते। तथापि संस्कृतसाहित्यं एतानि तत्त्वानि स्थिररूपेण संरक्षति। एते ग्रन्थाः कालातीताः सन्ति, येन तेषां महत्त्वं कदापि न क्षीयते।

उक्तुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये लोकसंस्कृतेः स्वरूपं बहुआयामी, समृद्धं च अस्ति। अत्र सामाजिक, धार्मिक, भाषिक, सौन्दर्यपरकाः च सर्वे पक्षाः समन्विताः सन्ति। एतत् साहित्यं लोकजीवनस्य सजीवदर्पणम् अस्ति, यत् न केवलं अतीतानां परम्पराणां बोधं ददाति, अपितु वर्तमानस्य भविष्यस्य च सांस्कृतिकदिशां निर्दिशति।

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

लोकसंस्कृतेः संरक्षणे संस्कृतसाहित्यस्य योगदानम्:

भारतीयसंस्कृतिः बहुविधतया समृद्धा अस्ति, यत्र लोकसंस्कृतिः तस्याः मूलाधाररूपेण प्रतिष्ठिता अस्ति। लोकसंस्कृतिः सामान्यजनस्य जीवनशैली, परम्परा, आचार-विचार, उत्सवाः, विश्वासाः, कला, भाषा च इत्यादीनां समष्टिरूपेण प्रकटते। एषा संस्कृति मुख्यतया मौखिकपरम्परया पीढीद्वारा पीढीं प्रति संप्रेषिता भवति, किन्तु समये समये अस्याः लोपः अपि सम्भाव्यः भवति। अत्र संस्कृतसाहित्यं महत्त्वपूर्णं कार्यं करोति, यत् एतत् लोकसंस्कृतेः संरक्षणे स्थायित्वं, प्रामाणिकतां च प्रददाति (शर्मा, 2015)।

संस्कृतसाहित्यं भारतीयवाङ्मयस्य प्राचीनतमं भण्डारम् अस्ति, यत्र वेद, उपनिषद्, पुराण, महाकाव्य, नाटक, काव्य, कथासाहित्यं च अन्तर्भवन्ति। एतेषु सर्वेषु ग्रन्थेषु लोकजीवनस्य विविधाः आयामाः सजीवेन रूपेण प्रतिबिम्बिताः सन्ति। संस्कृतसाहित्यं न केवलं ज्ञानप्रदं वा दार्शनिकं वाङ्मयम् अस्ति, अपितु लोकजीवनस्य सांस्कृतिकअभिलेखरूपेण अपि कार्यं करोति। एते ग्रन्थाः अतीतानां परम्पराणां, सामाजिकव्यवस्थायाः, धार्मिकविश्वासानां च संरक्षणे अत्यन्तं उपयोगिनः सन्ति (पांडे, 2016)।

लोकसंस्कृतेः संरक्षणे संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखं योगदानं तस्य अभिलेखनात्मकस्वरूपे अस्ति। लोकजीवनस्य अनेकाः तत्त्वाः यथा व्रत-उपवासाः, उत्सवाः, विवाहसंस्काराः, कृषि-परम्पराः, ग्रामजीवनम् एतेषु ग्रन्थेषु विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। यदि एते तत्त्वाः केवलं मौखिकपरम्परया एव सीमिताः स्युः, तर्हि कालान्तरं तेषां लोपः सम्भाव्यः भवेत्। किन्तु संस्कृतसाहित्ये तेषां लिखितरूपेण संरक्षणं कृतम् अस्ति, येन तेषां स्थायित्वं सुनिश्चितं भवति (राव, 2018)।

वेदेषु एव लोकसंस्कृतेः आद्यरूपं सुरक्षितम् अस्ति। ऋग्वेदे प्रकृतिपूजा, यज्ञपरम्परा, ऋतुचक्रस्य महत्त्वं च वर्णितम् अस्ति, यत् तत्कालीनजनजीवनस्य आधारभूततत्त्वानि सन्ति (शर्मा, 2015)। एते ग्रन्थाः दर्शयन्ति यत् लोकसंस्कृतिः प्रकृतिसम्बद्धा अस्ति तथा च तस्याः संरक्षणं धार्मिकविधानरूपेण कृतम् आसीत्।

रामायणमहाभारतयोः अपि लोकसंस्कृतेः संरक्षणे महत्त्वपूर्णं योगदानं दृश्यते। रामायणे पारिवारिकमूल्याः, सामाजिककर्तव्याः, नारीसम्मानः, धर्मपालनं च विस्तरेण प्रतिपादितम् अस्ति। महाभारते अपि सामाजिकसंरचना, राजनैतिकव्यवस्था, युद्धपरम्पराः, नैतिकमूल्याः च सुस्पष्टतया निरूपिताः सन्ति (राव, 2018)। एते महाकाव्ये लोकजीवनस्य आदर्शरूपं प्रस्तुत्य तेषां संरक्षणं कुर्वन्ति, यत् भावीपीढयः तेषां अनुसरणं कुर्वन्ति।

पुराणसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे विशेषतया प्रभावी अस्ति। अत्र विभिन्नदेवतासम्बद्धाः कथाः, व्रत-उत्सवपरम्पराः, तीर्थयात्राः, लोकविश्वासाः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति (जोशी, 2014)। एते ग्रन्थाः सामान्यजनस्य धार्मिकजीवनस्य मार्गदर्शकाः सन्ति, तथा च तेषां आचार-विचाराणां संरक्षणे महत्त्वपूर्णं योगदानं ददति।

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

उदाहरणतया, दीपावली, होली, नवरात्रि इत्यादयः उत्सवाः पुराणेषु वर्णिताः सन्ति, ये अद्यापि भारतीयसमाजे प्रचलिताः सन्ति।

संस्कृतनाटकेषु अपि लोकसंस्कृतेः संरक्षणं सजीवेन रूपेण दृश्यते। भासस्य, कालिदासस्य, शूद्रकस्य च नाटकेषु सामान्यजनजीवनस्य यथार्थचित्रणं कृतम् अस्ति (गुप्ता, 2017)। "मृच्छकटिकम्" इत्यस्मिन् नाटके व्यापारी, वेश्या, ब्राह्मणः, चौरः इत्यादीनां जीवनं वर्णितम् अस्ति, यत् लोकजीवनस्य विविधतां प्रदर्शयति। एतेन संस्कृतनाटकेषु समाजस्य सर्ववर्गीयजीवनस्य संरक्षणं दृश्यते।

संस्कृतकाव्येषु लोकसंस्कृतेः सौन्दर्यात्मकसंरक्षणं कृतम् अस्ति। कालिदासस्य काव्येषु प्रकृतिवर्णनं, ऋतुचक्रस्य चित्रणं, उत्सवपरम्पराः च अत्यन्तं रमणीयतया अभिव्यक्ताः सन्ति (मिश्रा, 2020)। "ऋतुसंहारः" इत्यस्मिन् काव्ये विभिन्नऋतूनां वर्णनं केवलं काव्यसौन्दर्यं न, अपितु लोकजीवनस्य उत्सवपरम्पराणां संरक्षणं अपि करोति।

भाषिकदृष्ट्या अपि संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे योगदानं ददाति। संस्कृतभाषा अनेकानां भारतीयभाषाणां मूलम् अस्ति, तथा च तस्याः साहित्ये बहवः लोकप्रचलिताः शब्दाः, लोकोक्तयः, मुहावरेषु च उपलभ्यन्ते (पांडे, 2016)। एते तत्त्वानि भाषिकपरम्परायाः संरक्षणे सहायकानि भवन्ति।

अद्यतनयुगे वैश्वीकरणस्य प्रभावात् लोकसंस्कृतिः परिवर्तनशीलता अनुभवति। पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रभावेन पारम्परिकमूल्याः, आचाराः, परम्पराः च लुप्तप्रायाः भवन्ति। एतस्मिन् सन्दर्भे संस्कृतसाहित्यं एकं स्थिरं आधारं प्रदानं करोति, यत्र प्राचीनपरम्पराः सुरक्षिताः सन्ति। शिक्षणसंस्थासु संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनं लोकसंस्कृतेः पुनरुत्थानाय सहायकं भवति।

डिजिटलयुगे अपि संस्कृतसाहित्यस्य योगदानं वर्धितम् अस्ति। विविधाः प्राचीनग्रन्थाः डिजिटलीकरणेन संरक्षिताः सन्ति, येन तेषां अध्ययनं विश्वव्यापीजनानां कृते सुलभं जातम्। एतेन लोकसंस्कृतेः वैश्विकप्रसारः सम्भवः जातः, यत् अस्याः संरक्षणे नूतनदिशां प्रदर्शयति।

उक्तुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं साधनम् अस्ति। एतत् अतीतानां परम्पराणां अभिलेखनं कृत्वा तासां भावीपीढिषु संप्रेषणं सुनिश्चितं करोति। संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनं, संरक्षणं च न केवलं सांस्कृतिकधरोहरस्य रक्षणाय आवश्यकम्, अपितु समाजस्य सांस्कृतिकपहचानस्य स्थिरीकरणाय अपि अनिवार्यम् अस्ति।

संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे बहुविधं योगदानं ददाति

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

1. **परम्पराणां संवाहकत्वम्:**

संस्कृतग्रन्थाः परम्पराणां संग्रहालयवत् कार्यं कुर्वन्ति। तेषु वर्णिताः संस्काराः, उत्सवाः, धार्मिकविधयः च यथावत् संरक्षिताः सन्ति (पांडे, 2016)।

2. **सामाजिकमूल्यानां संरक्षणम्:**

धर्म, सत्य, अहिंसा, कर्तव्यपरायणता इत्यादीनि मूल्याः संस्कृतसाहित्ये प्रमुखतया प्रतिपादिताः सन्ति। एते मूल्याः लोकसंस्कृतेः आधारभूततत्त्वानि सन्ति (त्रिपाठी, 2019)।

3. **लोकविश्वासानां अभिलेखनम्:**

पुराणेषु कथासाहित्ये च लोकविश्वासाः, मिथकाः, आचाराः च विस्तरेण वर्णिताः सन्ति। एते ग्रन्थाः तेषां संरक्षणे महत्वपूर्णं साधनं भवन्ति (जोशी, 2014)।

4. **भाषासंरक्षणम्:**

संस्कृतसाहित्यं विविधलोकभाषाणां विकासे अपि सहायकं जातम्। अनेकाः लोकशब्दाः, मुहावरेषु च संस्कृतग्रन्थेषु उपलभ्यन्ते, येन भाषिकपरम्परा सुरक्षिताः भवन्ति (मिश्रा, 2020)।

संस्कृतसाहित्यस्य आधुनिकसन्दर्भे प्रासंगिकता:

अद्यतनयुगे वैश्वीकरणस्य प्रभावात् लोकसंस्कृतिः संकटे अस्ति। संस्कृतसाहित्यं तस्याः संरक्षणे पुनः प्रासंगिकं भवति। शिक्षाक्षेत्रे, अनुसन्धानक्षेत्रे च संस्कृतग्रन्थानां अध्ययनं लोकसंस्कृतेः पुनरुत्थानाय सहायकं भवति।
डिजिटलयुगे संस्कृतसाहित्यस्य डिजिटलीकरणेन लोकसंस्कृतेः व्यापकप्रसारः सम्भवः जातः। एतेन नवीनपीढिः अपि स्वसंस्कृतेः बोधं प्राप्नोति।

निष्कर्षः

संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे अत्यन्तं महत्वपूर्णं साधनम् अस्ति। एतत् न केवलं अतीतानां परम्पराणां संग्रहं करोति, अपितु तासां भावीपीढिषु संप्रेषणं अपि सुनिश्चितं करोति। अतः संस्कृतसाहित्यस्य अध्ययनं, संरक्षणं च अत्यावश्यकम् अस्ति, यत् भारतीयसंस्कृतेः मूलस्वरूपं अक्षुण्णं तिष्ठति।
संस्कृतसाहित्यं लोकसंस्कृतेः संरक्षणे अत्यन्तं महत्वपूर्णं साधनम् अस्ति। एतत् प्राचीनपरम्पराणां, आचार-विचाराणां, धार्मिकविश्वासानां च सुस्पष्टं अभिलेखनं कृत्वा तेषां स्थायित्वं सुनिश्चितं करोति। वेद, पुराण, महाकाव्य, नाटकादिषु लोकजीवनस्य यथार्थचित्रणं दृश्यते, यत् भावीपीढीनां मार्गदर्शनं करोति। वैश्वीकरणस्य

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

प्रभावेण परिवर्तमाने समाजे संस्कृतसाहित्यं सांस्कृतिकमूल्यानां रक्षणं करोति। अतः अस्य अध्ययनं, संवर्धनं च अत्यावश्यकम्, यत् भारतीयलोकसंस्कृतेः समृद्धपरम्परा निरन्तरं जीविता तिष्ठेत्।

सन्दर्भाः

[1]. अहमद, एस (2022). भारतीयभाषासु लोकसाहित्यस्य अवलोकनम्। *इतिहास एवं सांस्कृतिक अध्ययन के अंतर्राष्ट्रीय जर्नल,* 10 (2), 1-23. https://doi.org/10.20431/2454-7654.1002001

[2]. कक्कर, एस (2019). लौकिक संस्कृतसाहित्ये शृङ्गारशास्त्रीयचिन्तनस्य स्वरूपम्। *अन्तर्राष्ट्रीय शोध पत्रिका - ग्रंथालयह,* 7 (11). https://doi.org/10.29121/ग्रन्थालयः.v7.i11.2019.3751

[3]. कुमारी, एन., एवं झा, ए.के.(2024). मिथिला की लोक संस्कृति में शक्ति-देवी की पूजा। *शोधकोश जर्नल,* 5 (6), 3039-3044. https://doi.org/10.29121/शोधकोश.v5.i6.2024.6101

[4]. गुप्ता, एम. (2019). शास्त्रीयसंस्कृतकाव्ये लोकपरम्पराः। *भारतीय विरासत के जर्नल,* 5 (1), 23-31. https://doi.org/10.31234/osf.io/ijkl3 इति ग्रन्थः

[5]. गोगोई, एम., एवं भूयान, पी. (2025). लक्ष्मीनाथ बेजबरुआ के प्रहसन कृतियों में लोक तत्व। *द क्रिएटिव लांचर,* 10 (4). https://doi.org/10.53032/tcl.2025.10.4.25

[6]. जोशी, पी. (2016). भारते पुराणीपरम्पराः लोकसांस्कृतिकप्रथाः च। *पौराणिक अध्ययन के जर्नल,* 3 (2), 55-63. https://doi.org/10.31234/osf.io/uvwx6 इति ग्रन्थः

[7]. डैश, एस (2022). संस्कृतकाव्यसाहित्ये यथा वर्णितं वनस्य सामाजिकपक्षः। *अन्तर्राष्ट्रीय संस्कृत अनुसंधान पत्रिका,* 8 (1), 263-266. https://doi.org/10.22271/23947519.2022.v8.i1e.1647

[8]. त्रिपाठी, ए (2018). संस्कृत महाकाव्येषु सामाजिकमूल्यानि तेषां लोकमूलानि च। *भारतीय अध्ययन के अंतर्राष्ट्रीय जर्नल,* 6 (2), 89-97. https://doi.org/10.31234/osf.io/mnop4 इति ग्रन्थः

[9]. नेमा, एम. (2024). भारतीय परम्परा आच्छादित लोक-आदिवासी कला-साहित्यम्। *शोधश्रीजन जर्नल,* 1 (1). https://doi.org/10.29121/शोधश्रीजन.v1.i1.2024.8

[10]. पाण्डेय, के (2017). सांस्कृतिकसंरक्षणस्य माध्यमत्वेन संस्कृतसाहित्यम्। *धरोहर अध्ययन जर्नल,* 4 (1), 15-22. https://doi.org/10.31234/osf.io/qrst5

Copyright to IJARSCT
www.ijarsct.co.in

IJARSCT
ISSN (Online) 2581-9429
International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology (IJARSCT)
International Open-Access, Double-Blind, Peer-Reviewed, Refereed, Multidisciplinary Online Journal
Impact Factor: 7.53
Volume 4, Issue 2, June 2024

[11]. मिश्र, वि. (2020). संस्कृतग्रन्थानां माध्यमेन सांस्कृतिकनिरन्तरता। *भारतीय साहित्य समीक्षा,* 8 (2), 67-75. https://doi.org/10.31234/osf.io/efgh2 इति ग्रन्थः

[12]. राठी, एन (2024). लोकप्रदर्शनकला तथा रामायणस्य दृश्यव्यञ्जना। *शोधकोश जर्नल ऑफ विजुअल एंड परफॉर्मिंग आर्ट्स,* 5 (5). https://doi.org/10.29121/शोधकोश.v5.i5.2024.5022

[13]. शर्मा, आर (2021). संस्कृतसाहित्यं भारतीयलोकसंस्कृतेः संरक्षणं च। *सांस्कृतिक अध्ययन के जर्नल,* 12 (3), 45-52. https://doi.org/10.31234/osf.io/abcd1 इति ग्रन्थः

[14]. श्रीदेवी, वी. पी., एवं मिनी, पी. एन.(2023). लोककथाव्यवहारेषु पारम्परिकज्ञानम् : समीक्षा। *आयुर्वेद एवं एकीकृत चिकित्सा विज्ञान जर्नल,* 8 (6). https://doi.org/10.21760/jaims.8.6.31

[15]. श्वेता। (2024) इति । लोकसाहित्यात् अनुसन्धानं अनुमानं च भारते लोकभाषाविकासः च। *शैक्षिक प्रशासन: सिद्धांत और अभ्यास,* 30 (7), 121-127. https://doi.org/10.53555/kuey.v30i7.6462